

ڈاکٹر مریم سرفراز*

ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا*

حفصہ امجد*

پنجابی کلاسیکی شاعری وچ بلبیل دا ویروا

ABSTRACT

It is a fact that people constitute a society, However only human beings are not enough for the establishment of a society. There are many other things which are essential for making a healthy society, such as plants, trees, animals and birds. They are also living things. The relation of humans and birds is hundreds year primitive. This relationship is entangled with every aspect of human life. Amongst these aspects one of the most important is literature. Punjabi classical poetry is one of the best poetry in this world. This poetry deals with every sphere of life. Classical poets tried to mention different birds as metaphor in their poetry to make the poetry diverse and beautiful. There are many birds which are mentioned in classical poetry but the bird bulbul is the most frequently emphasized by all the poets in their poetry. Every poet talked about this bird due to its melodious voice. In this article it has been tried to elucidate the significance and rank of bulbul in classical poetry.

پنجابی قصہ کاراں اپنے قصیاں وچ رنگارنگی تے سہین پیدا کرن لئی فطرت نگاری توں

ڈھیر لاجھ چکيا اے۔ اوہناں اپنے قصیاں وچ پہاڑ، دریا، سمندر، جنگل نیلے، پھل، رُکھ، بوٹیاں، جنوراں تے پکھیرواں دا ورتارا کیتا اے۔ پکھیر و معاشرے دے اچھے جی نہیں جیہڑے ہمیشہ توں چپ چپتے انساناں دی سیوہ کر رہے نیں۔ کلاسیکل شاعر ایہناں دی اہمیت توں چنگی طرح جانوسن ایس لئی اوہناں اپنے کلام وچ پکھیرواں نوں بطور استعارہ ورتوں وچ لیاندا اے۔ بلبل اک اجیہا پکھی اے جیس توں تقریباً ہر کلاسیکل شاعر نے اوہدی من موہنی تے مٹھی آواز پاروں اپنی شاعری وچ ورتیا اے۔

برگے گل وایاں سنے گلاب ہزار

اوپر بلبل قمریاں بیٹھے خوب اد ڈار (1)

قصہ ”شیریں فرہاد“ وچ میاں محمد بخش ہوریں لکھدے نیں پئی پھلاں والے رُکھاں اُتے بہار دے موسم وچ ہزاراں دی گنتی وچ گلاب دے پھل کھڑدے نیں۔ ایہ پھل پکھیرواں لئی بڑے من کھویں ہوندے نیں۔ خاص طور تے بلبلاں ایس موسم وچ کھڑے پھلاں نوں ویکھ ویکھ خوش ہوندیاں نیں تے ڈاراں دی شکل وچ ایہناں رُکھاں تے پھلاں اُتے بہندیاں تے چمکدیاں نیں۔ کاں، مینا، فاختہ تے چیل وانگوں بلبل وی انسان دی ساتھی اے۔ جتھے کتے وی انسان وسدے نیں، اوتھے بلبل وی ضرور پائی جاندی اے۔ ایہہ سبھ توں زیادہ باغاں تے کھیتاں وچ رہنا پسند کر دی اے۔ ایہہ جھنڈ وچ نہیں رہندیاں پر جتھے وی بیج، پھل تے کیڑے کوڑے ودھیر مل جاوے اوتھے ڈھیر تعداد وچ جمع ہو کے خوب ڈنڈپاؤندیاں نیں۔ ایہناں دے شور شرابے نال بڑی رولق رہندی اے۔ ایہہ اک خوبصورت پکھیر و اے۔ ایس لئی لوک ایہدی موجودگی نوں پسند کردے نیں تے ایہنوں شوق نال پال دے نیں۔ Walker لکھدا اے:

"In a state of nature the song of this bird is rather contemptible, but when reclaimed and place near to better songsters, it greatly improves." (2)

بلبل دا انسانی وسیب نال تعلق صدیاں پرانا اے۔ جیس دا ثبوت ایس پکھیر و دے ملن ڈھانچے، ہڈیاں تے پر نیں جیہڑے دس لکھ ورھے پرانے نیں۔ ایہداناں عربی لفظ ”بلبل“ توں ماخوذ اے جیہدا مطلب اے ”ہزار داستان“۔ عربی توں ایہہ لفظ سفر کردیاں ہوئیاں فارسی زبان وچ آیا۔ فارسی وچ ایہنوں بڑی اہمیت تے نامنا ملی۔

"The bird's name appears to come from the same

Arabic word bulbul through the persian" (3)

بلبل دے اداس گیتاں نوں فارسی دے شاعراں نے علامت دے طور تے ورتیا اے۔ بلبل دے گیتاں وچ اک سچے عاشق دی فریاد موجود جیہڑا اپنے محبوب نوں ملن دی تانگھ لائی بیٹھا اے۔ جیویں بلبل بہار دے آون دا انتظار کردی اے اے ای اک سچا عاشق وی اپنے محبوب دی نظر کرم دی اُمید رکھدا اے۔

"It a symbol in persian poetry of the lover who is eloquent, passionate, and doomed to love in vain."⁽⁴⁾

قصہ ”شیریں فرہاد“ وچ میاں محمد بخش فرماندے نیں:

سرخ پوشا کی لہو رنگ پھڑ کے ہوئی ہزار

نالے بلبل واڑے کردا بن گلزار (5)

بلبل گلاب دی عاشق اے۔ گلاب تے پھلاں دی ہوند اوہنوں باغیچے ول کھچدی اے تے پھلاں دی غیر موجودگی بلبل دی اداسی دا کارن بندی اے۔ شاعر دے آکھن موجب پھلاں دے نہ ہون پاروں باغ وی بلبل وانگ فریاد کردا اے۔ فارسی دے شاعراں نے گل تے بلبل دی محبت نوں اپنی شاعری وچ علامت دے طور تے ورتیا اے۔ Mehar Afshan نے اپنے اک کالم وچ لکھیا اے:

"The theme of the rose in Persian mystical poetry has

been the subject Europe in the 18th century."⁽⁶⁾

اُردو تے پنجابی شاعری وچ وی گل تے بلبل دے عشق دا تصور ہزاراں ورہیاں پرانا اے۔ اُردو پنجابی شاعری وچ گل تے بلبل نوں پھل دے رشتے دی حیثیت نال وی لیا جاندی اے۔ قصہ ”ہیر“ وچ وارث شاہ بلبل بارے لکھدے نیں:

جیہڑیاں لین اڈاریاں نال بازاں اوہ بلبلاں تھک مریندیاں نیں (7)

جدوں کوئی وی اپنی اوقات نالوں ودھ کسے کم نوں ہتھ پاوئدا اے تاں اوس کم وچ اوہدا کامیاب ہونا تقریباً ناممکن ہوندی اے۔ وارث شاہ نے بلبل تے بازاں دی علامت ورتدیاں دسیا اے پئی اوہ بلبلاں جیہڑیاں بازاں نال مقابلہ کرن تے اڈن دی کوشش کردیاں نیں یاں اڈاری وچ بازاں دا مقابلہ کرنا چاہندیاں نیں اوہناں دی موت یقینی ہوندی اے۔ کیوں جے بازاں اپنی اُچی اڈاری پاروں مشہور نیں بلبل اک نازک پرندہ اے اوہدے لئی اچی اڈاری تے بازاں نال مقابلہ جان لیوا ہوندی اے۔ عاشق تے معشوق دے رشتے نال وی ایہہ اک تہذیبی تے نفسیاتی عمل اے دو جیاں نال تے خاص طور تے مخالف جنس نال محبت کرنا کھیرواں تے پھلاں دی

حیاتی وچ وی ویکھنے آں۔ قمری سرودی عاشق اے، چکور چن نال عشق کردا اے، مور گھٹاواں نوں ویکھ کے نچن لگدا اے۔ انج ای بلبیل وی پھل دے لئی بے قرار رهندي اے۔ گیت گاندی تے فریاد کردی اے۔ شاعراں نے ایس تصور نوں اپنے شعراں راہیں بیان کرن دا آہر کیتا اے۔ ایس تصور نوں پروان چڑھاون وچ کلچر نے اہم کردار ادا کیتا اے۔ کیوں جے پھل تے بلبیل ہمیش توں ای حیاتی دا حصہ نیں۔ ایس لئی اوہ ذہن تے ذہنی کاوشاں وچ وی شریک رهندي نیں۔ تنویر احمد لکھدے نیں:

”مغلوں کے زمانے میں باندیوں کے نام اکثر پھولوں پر رکھے جاتے تھے اسی لیے فارسی اور اُردو شاعری کو گل و بلبیل کی شاعری کہا جاتا تھا کہ اس میں پھولوں اور بلبیلوں کا ذکر اکثر آتا تھا۔ اکثر بلبلیں گھروں پر بھی رہتی تھیں۔ ایسا بھی لوگ کرتے تھے کہ ان کے پیر میں ایک چھلا ڈال دیا جاتا تھا اور اس چھلے میں ریشم کی ڈوری باندھ دی جاتی تھی اور بلبیل کو اپنے ساتھ رکھنے والا اسے اپنے ہاتھ پر بٹھائے رکھتا تھا۔“ (8)

بلبیل اجیہا پکھیرو اے جیہڑا پھلاں دا دیوانہ اے پر جدوں باغ وچ بہار آوندی اے بوٹے کھڑدے نیں پھل مہکدے نیں تاں انج لگدا اے جیویں پھل تے پھلاں دی خوشبو بلبیل دی دیوانی اے کیوں جے پھل اُلڑ اُلڑ کے بلبیل نوں بوسے دیندے نیں تے اپنی محبت دا اظہار کردے نیں ایہہ بالکل انج ای اے جیویں پیر مرید بن جاوے تے مرید پیر ہو جاوے۔ فضل شاہ ہوراں قصہ ”لیلیٰ مجنوں“ وچ بلبیل دا ذکر کردیاں لکھیا اے:

شالا مار گئی اوہ جو باغ شاہی مشہور معروف جہان پیارے
پہل پھل اوتی پھل پھل بہندی مست او محو بلبیل گلستان پیاری (9)

مغلاں دا مشہور شاہی باغ شالا مار باغ جیہڑا لاہور شہر وچ اے۔ ایس باغ دا دنیا دے مشہور تے معروف باغاں وچ شمار ہوندا اے۔ ایس باغ وچ پکھیرو بلبیل غرور تے خوشی نال پھلاں اُتے چچھاندی اے۔ بلبیل دی ایس مستی تے بے خودی دی کیفیت نوں فضل شاہ نے بڑے سونے ڈھنگ نال انج بیان کیتا اے:

کارن بو خوشبو دی امتحاناً جویں اگ اوتے رکھن عبد پیارے
عامر باغ اندر مثل مست بلبیل آیا جل گل ڈھونڈلی زور پیارے (10)
عامر باغ وچ انج پھرڑ رہیا سی جیویں بلبیل باغ وچ پھلاں تے خوشبوواں دے کچھے

مست ہوئی پھردی اے۔ بلبل اک گھریلو تے پالتو پکھیرو وی اے۔ ایہنوں نہ صرف ایہدے حسن پاروں پالیا جاندا اے سگوں ایہناں نوں لڑوا کے مقابلہ بازی وی کردائی جاندی اے ایس طرح انساناں دی تفریح دا سامان وی مہیا کیتا جاندا اے۔ بلبل بہادر تے لڑاکا پکھیرو اے۔ لوک ایہناں دی لڑائی ویکھ کے مزہ لبیدے نیں۔ ایہناں دا مالک مقابلے توں پہلاں باقاعدہ طور تے تربیت دیندا اے ایس توں اڈ ایہناں دی خوراک دا وی خاص خیال رکھیا جاندا اے۔ محمد نسیم نے لکھیا اے:

”بعض ملکوں میں بلی کی طرح بلبل کو بھی لڑانے کے لیے سدھایا

جاتا ہے۔ اگر دو نر بلبل کو لڑنے کے لیے چھوڑ دیا جائے تو یہ جھگڑالو

جب تک ایک دوسرے کو نہ مار ڈالیں صبر نہیں آتا۔“ (11)

بلبل انساناں لئی صرف تفریح دا کارن ای نہیں سگوں ایہہ سماج تے انساناں دا مددگار وی اے۔ ایہہ فصلاں تے کھیتاں وچوں وادھو بی چُگ لبیندا اے تے ایس توں اڈ فصلاں نوں نقصان اڑاون والے کیڑے مکوڑیاں نوں وی کھا جاندا اے۔ بلبل دی سماج تے واہی واناں لئی افادیت بیان کردیاں Okosado لکھدا اے:

"The common bulbul is a useful species for farmers." (12)

بلبل دے بے شمار طبی فائدے وی نیں۔ بہت سارے مرضاں دے علاج لئی کارآمد پکھیرو اے۔ ایہدے انڈیاں تے وٹھ راہیں بہت ساریاں بیماریاں دا علاج ممکن اے۔ ایس توں اڈ ایہدے پراں نوں ساڑ کے ادھدی سواء نوں زخماں اُتے ملن نال شفا ملدی اے۔ عبدالرشید ایس بارے جا نکاری دیندیاں لکھدے نیں:

”بلبل کے انڈے اور مغزیاہ کے اضافے کے لیے مفید ہیں۔

اس کی بیٹ جلد کے نشانوں کو جلی اور ظاہر کر دیتی ہے اور چہرے کی

چھائیوں کو دور کر دیتی ہے۔ اس کی بیٹ پڑبال کے لیے بھی مفید ہے

اس کا معمول اسقاطِ حینین کے لیے موثر ہے۔ بلبل کے پرکی راکھ زخموں

کے بھرنے کے لیے مجرب ہے۔ بلبل کا گرم گرم خون سانس کے لیے

اور پھپھروں کی نالیوں کی صفائی کے لیے مفید ہے۔“ (13)

بال ادب وچ وی بلبل نوں بڑی اہمیت حاصل رہی اے۔ اجیبیاں بال کہانیاں جیہڑیاں پیڑھی در پیڑھی چلدیاں نیں اوہناں وچ بلبل دا ذکر خوشی تے معصومیت دی علامت دے طور تے ورتیا جاندا اے ایہہ کہانیاں اج دے دور وچ چھپتی حالت وچ وی موجود نیں۔

علامہ اقبال ہوراں ”بانگِ دراء“ وچ بالوں لئی بلبیل دے حوالے نال نظم وی لکھی اے:

ٹہنی پہ کسی شجر کی تنہا   بلبیل تھا کوئی اُداس بیٹھا

کہتا تھا کہ رات سر پہ آئی   اُڑنے چگنے میں دن گزارا

پنچپوں کس طرح آشیاں تک   ہر چیز پہ چھا گیا اندھیرا

سن کر بلبیل کی آہ زاری   جگنو کوئی پاس ہی سے بولا

کیا غم ہے جو رات ہے اندھیری   میں راہ میں روشنی کروں گا (14)

پنجابی شاعراں اپنے قصیاں وچ رنگا رنگی تے خوبصورتی پیدا کرن لئی جنگل، پیلے، پھل،

پھل تے پکھیرواں دا ورتارا کیتا اے۔ بلبیل اجیہا پکھیرو اے جس دی سوہنی تے من موہنی اواز

پاروں تقریباً ہر شاعر نے اپنے کلام وچ ورتیا اے۔

حوالے

- * اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور۔
- * اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور۔
- * ریسرچ سکالر، ایم ایس پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور۔
- 1۔ محمد بخش، شیریں فرہاد (کھڑی شریف: سجادہ نشین کھڑی شریف، 1978)، 36۔
2. Dr. Walker, Bulbuls, Journal of Asiatic Society of Bengal, (1841), Vol X, 641.
3. <http://www.thewonderofbird.com>
4. Ehsan Yarshater, (editor), Encyclopedia Iranica, (USA: Columbia, Columbia University Press, 1989), 338.
- 5۔ محمد بخش، 45۔
6. Dawnnews Paper, The Bulbul in Urdu's Garden, (Column), 10 December, 2015
- 7۔ وارث شاہ، ہیر وارث شاہ، مرتبہ۔ عبدالعزیز (لاہور: عزیز بک ڈپو، 2008ء)، 279۔
- 8۔ تنویر احمد علوی، کلاسیکی اردو شاعری (لاہور، مجلس ترقی ادب، 2009ء)، 142۔
- 9۔ فضل شاہ قصہ لیلیٰ مجنوں (لاہور: آریہ سٹیٹیم پریس، 1926ء)، 7۔
- 10۔ فضل شاہ، 46۔
- 11۔ ڈاکٹر محمد نسیم صدیقی، آئیے جانور پالتے ہیں (لاہور: اردو سائنس بورڈ، 2014ء)، 66۔
12. Okosodo E.F, Food and Feeding Ecology of Common Bulbul in Leventis Foundation Agricultural School Ilesa South Western Nigeria, Journal of Agriculture Science, 2016, Vol.6, 15.
- 13۔ مولانا عبدالرشید، حیات الحیوان، (جلد اول)، (لاہور: مکتبہ احسن، 2006ء)، 379۔
- 14۔ ڈاکٹر علامہ محمد اقبال، بانگِ درا (لاہور: اکبر بک سیلز، س ن)، 23۔